

MUQADDIMA

Bundan o'n uch asr muqaddam, aniqrog'i VII asr oxirlarida arab qabilalari o'rtasida otashin muhabbat haqidagi she'rlar tarqala boshladi. Ularda go'zal bir qizga oshiq bo'lib, mahbubasi visoliga yetisholmay, iztirob chekayotgan yigitning kuchli dard-u armonlari, sevgilisining husn-u jamoli ta'rifi, unga bo'lgan samimiy muhabbati ehtirolari bir-biridan nafis baytlar zamiriga jo qilingan edi. Ba'zilar bu oshiq yigit Bani Omir qabilasidan bo'lib, ismi Qays ibn Mulavvah yoki Qays ibn Muod, sevgilisining nomi esa Layli ekani, qizning otasi rozilik bermagani tufayli unga yetisholmay, es-hushidan ayrilishi, el orasida Majnun, ya'ni «telba», «devona» deb tanilgani haqida gapirishardi. Bora-bora bu she'rlar shu qadar mashhur bo'lib keldiki, ularni to'plab, kitoblar tuzildi. Yillar, asrlar o'tib mazkur asarlarning yaratilishi tarixi haqida rivoyatlar ham paydo bo'lib, Layli va Majnun haqidagi afsonalar yaratila boshlandi. XI asrda yashagan ibn Qutaybaning «Kitob ush-she'r va shuaro» asaridan ushbu afsona ham o'rin olgan edi.

Fojiali ishq qo'shig'i bo'lgan bu asar keyinchalik Arabistondan boshqa mamlakatlar, Eron va Turon xalqlari o'rtasida ham mashhur bo'lib, bu o'lkalarning shoirlari diqqatini o'ziga jalb eta boshladi. 1188-yili ozarbayjonlik yetuk mutafakkir shoir Nizomiy Ganjaviyning «Layli va Majnun» dostoni maydonga kelib, uning «Xamsa» asari tarkibida jahonga tarqaldi. Pokiza va otashin muhabbatni tarannum etgan ushbu doston ta'sirida boshqa xalqlarning ijodkorlari ham Nizomiy dostoniga naziralar yarata boshladilar. Hind-fors shoiri Xisrav Dehlaviyning 1298-99-yillari bitilgan «Majnun va Layli» dostoni shunday asarlardan biri edi. Unda Majnunning go'zal

Layliga bo'lgan sevgisi bilan bog'liq voqealar bayoni yangi tafsilotlar bilan to'ldirilgan, asosiy timsollar bir qator fazilatlar bilan boyitilgan edi. Yaqin va O'rta Sharqning fors tilida so'zlashuvchi xalqlari Nizomiy va Xisrav Dehlaviy dostonlaridan keng bahramand bo'lsalar, turkiy va boshqa xalqlarning ziyolilari, fors tilini biluvchi savodxon kishilarigina ularni o'qish imkoniga ega edilar. XV asr oxirlarida turkiy xalqlar ham o'z tillarida yaratilgan «Layli va Majnun» asari bilan tanishish baxtiga muvassar bo'ldilar. Sharqda tarqalgan xamsaebilik an'anasiga o'z hissasini qo'shib, beshta dostonidan tashkil topgan asar bitgan mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy turkiy xalqlarni 1483-85-yillarda «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Sab' ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari qatorida ana shu afsona bilan ham tanishtirishdek sharafli vazifani ado etdi. Bu haqda shoir dostonning xulosa bobida shunday deb yozgan edi:

*Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat.
Kim shuhrati chun jahong' a to'lg' ay,
Turk elig' a dog'i bahra bo'lg' ay.
Nechunki bukun jahonda atrok
Ko'btur xushtab-u sofi idrok.*

Natijada, ushbu asar ham barcha turkiygo'y xalqlar orasida e'tibor qozondi, bu tilda yana ko'plab shu mavzudagi dostonlarning yaratilishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Navoiy qalamiga mansub ushbu badiiy obida o'z mazmuni, timsollari jihatidan Nizomiy va Xisrav Dehlaviylarning dostonlariga yaqin bo'lsa ham, tasvir usuli, voqealar bayonining keng ko'lamliligi, Majnun, Layli, Navfal, ota-onalar, Zayd, cho'pon kabi timsollarning to'laqonliligi, xususan, bosh qahramonlar ruhiy olami, tabiat manzaralarining mukammal va ta'sirchan tasviri, rang-barang she'riy san'atlarga boyligi, tilining aniqligi va jozibadorligi, xilma-xil qoliyalarning mazmundorligi va badiiy nafosati bilan

shu mavzudagi boshqa barcha asarlardan ajralib turadi. Yetuk adabiyotshunos olim Ye.E.Bertels o'zining: «Biz ko'rib chiqqan barcha naziralar ichida faqat ushbu dostongina katta badiiy ahamiyat kasb etishga sazovordir».¹ degan yuksak bahosi bilan Navoiy «Layli va Majnun»ining jahon adabiyotidagi beqiyos o'rnini ta'kidlab ko'rsatgan edi.

Qo'lingizdagi kitob mazkur asarning ixcham nasriy bayoni bo'lib, doston mazmuni va badiiy qiymati bilan yanada osonroq tanishishingizga yordam berish maqsadini ko'zlaydi. Unda Navoiy asaridagi barcha voqealar saqlangan bo'lib, qahramonlarning ichki tuyg'ulari, tabiat manzaralari tasviri biroz qisqartirib ifodalangan. Mazkur kitob Navoiy «Xamsa»-sining ixcham nasriy bayonini yaratish yo'lidagi bir tajriba bo'lib, kamchiliklarning bo'lishi ham tabiiy. Muhtaram kitobxonlar o'z fikrlari bilan keyingi nashrni takomillashtirishga yordam beradilar, deb umid qilamiz.

¹ Ye.E.Бертельс. Избранные труды. Низами и Фирӯзи. -М.: 1962.

LAYLI VA MAJNUN

Arablar diyorida shu o'lkaning boshlig'i bo'lgan bir ulug' hukmdor yashardi. Ko'pdan-ko'p qabilalar unga bo'ysunardi. Hamma uning baxtini tilashardi. Chunki u barcha bechora, muhtoj odamlarga mehribonlik ko'rsatuvchi, dasturxonni hamisha hammaga ochiq bo'lgan mehmonnavoz kishi edi. Qozoni ostida olov hamisha o'chmasdan sahroda adashib qolgan insonlarga kechalari yulduz misoli doimo yo'l ko'rsatib turardi. Hukmdor ilmni e'zozlar, doimo o'z ilmni oshirib borardi. Ot-u tuyalarining, qo'y-u qo'zilarining hisobiga ham yetib bo'lmasdi. Mol-dunyosi mo'l-ko'l bo'lsa ham, uning farzandi yo'q bo'lib, shundan iztirob chekardi. Agar hayoti daraxti yiqilgudek bo'lsa, agar uning yonida bir yosh novda o'sib kelayotgan bo'lsa, u keksaygan daraxtga soya solgan bo'lardi. Bir vorisi bo'lganda edi, hukmdorning mol-dunyosi osmonga sovrulmasdi, umr quyoshi so'nsa, yangi tug'ilgan quyosh o'z nuri bilan qabilani yoritgan bo'lardi. Shular haqida o'ylar ekan, Tangriga to'xtovsiz tavba-tazarrular qilib, o'z orzusiga yetkazishini tinmay iltijo qilardi. Nihoyat, uning orzusi ushaldi: Tangri unga ajoyib bir o'g'il farzand berdi. Shodliklarga to'lib-toshgan ota behisob gavharlarni sochib, o'g'li bilan faxrlanib, farzandiga Qays deb ism qo'ydi. Bu uning otasining ismi edi.

Qancha-qancha doylalar uni parvarish qilishga kirishishdi, qimmatbaho matolar, mo'yna-yu po'stinlarga o'rab uni beshikka yotqizdilar. Ular bolani ko'z qorachig'idek asrashar, biror sovuq shamolning unga tegishiga yo'l qo'yishmasdi. Oylar, yillar o'tib, so'ylashni o'rgangach, aqlli fikrlari, dono so'zlari bilan odamlarni lol qila boshladi. Uning har bir so'zi elga maqbul bo'lib, dillariga yoqib tushardi.

Uning donoligi, dilga yoquvchi soʻzlari qabilalarga tarqalib, odamlar uni koʻrishga kela boshladilar. Baʼzilar uning yuziga hayrat bilan boqsalar, boshqalari soʻzlari magʻzini chaqishga intilishar, muhtojlar uni jonlaridan sevib, toʻxtovsiz duo qilishardi. Otasi bilan onasi ham ikki oshiq kabi uni maʼshuqadek koʻrishar, yomon koʻzlardan asrash uchun uni jon pardasi bilan toʻsib, koʻz qorachigʻlarini isiriq qilishga intilishardi.

Qaysning yoshi toʻrt-besh orasida ekan, otasi unga taʼlim berish vaqti yetganini angladi. Oʻgʻlini oʻqitish uchun qabilalar ichidan dono bir ustozni topib kelishni buyurdi. Toki uning farzandi ustoz ilmidan bahramand boʻlib, bor ilmlardan xabardor boʻlsin, ilm-u fanlarni oʻzlashtirib elga tanilsin va olamda baland obroʻga ega boʻlsin.

Nihoyat Qaysga taʼlim beruvchi donishmand bir muallimni izlab topdilar. Ammo u boshqa bir qabilada maktabdorlik qilib, har kuni dars bergani uchun oʻzga biron joyga borolmasdi. U qabilaning sardori qabiladoshlariga har ishda mehribonlik koʻrsatuvchi, yuqori shon-sharafga ega boʻlgan hukmdor boʻlib, ochiqqoʻllikda quyoshga monand edi. Ammo qahri kelganda sahroning issiq shamoli kabi rahmsiz boʻlib, qoʻlida toshlarni mumdek eritishga ham qodir edi.

Sardorning behisob dur-u gavharlari boʻlib, ularning bittasi bilan alohida faxrlanardi. Boʻstonida yuzlab chiroyli gullar boʻlsa ham, ulardan bittasi bilan dimogʻi xush edi. Uchquni sharq quyoshidek boʻlgan bir mashʼal bilan koʻzi nurli, olamni ravshan etuvchi bir shamʼdan xonadoni charogʻon va chiroyli edi.

Shamʼe-yu ne shumʼ – chashmai nur,

Nureki yumon koʻz olidin dur.

Naxle-yu ne naxl – sarvi ozod,

Sarve-yu ne sarv – rashki shumshod.

Oye-yu ne oy – badri toleʼ,

Badre-yu ne badr – mehri lomeʼ.

Shahd ikki labi, vale ratubnoʻsh,

Badr ikki yuzi, vale qusabpoʻsh.

*Zulfi tunida uzori xurshed,
Xurshed uza zulfi shomi ummed...
... Yo'q ikki sochi tunig'a g'oyat.
Ya'ni iki layli benihoyat.
Andin bo'lub oli jilva oroy,
Andoqli barot-u qadr aro oy.
Kimuki bo'lub demalka mayli,
Malfiz o'lmay bag' ayri Layli.*

Otasi bu go'zal va dono qizi uchun bir uyni yasatib, unga maktab qilib bergan, hali aytib o'tganimiz donishmand ustoz unga ta'lim berar, go'yoki farishtadan hur ilm kasb etardi. Ushbu maktabda qabilaning ko'pgina bolalari ham ta'lim olishardi. Osmonni yulduzlar to'ldirganidek, maktab ham bolalar bilan to'la bo'lib, Layli shu yulduzlar orasidagi oyga o'xshardi.

O'g'lini o'qitish orzusida bo'lgan Qaysning otasi ham o'z qabilasida maktab va ustod bo'lmagani tulayli farzandini ushbu ustozga topshirdi. Qays g'ayrat bilan ta'lim olishga kirishib ketdi. U muallimning harcha topshiriqlarini to'la-to'kis bajo etar, hatto ba'zi darslarni avvaldan o'rganib olib, do'stlarini hayratda qoldirardi. Ba'zi kunlarda besh-o'n dars topshiriqlarini o'zlashtirib olardi. Shu zaylda g'ayrat bilan o'qib, barcha bilimlarda yagona bo'lib oldi.

Qays maktabga qatnashni boshlagan vaqtda, Layli bir dardga chalilib, isitmadan azoblanib kasal yotgani uchun ta'lim olishga kelolmayotgan edi. Mijozi issiq bo'lgan Layli asal bilan xurmoni yaxshi ko'rardi. Buning ustiga sahroning issiq havosi ham qo'shilib, uning isitmalashiga sabab bo'lgandi. Qizni isitma chog'ida titrash ham qattiq bezovta qilardi. Tabiblarning muolajalari ham foyda bermayotgandi. Ancha vaqt o'tgach, tabiatning o'zi madadkor bo'ldi-yu, qizning jismidagi dard asta chekina boshladi. Tabiblarning dorulari oxiri foyda berib, yuzlari, lablariga qizil yugurdi, parhezlardan ham qutulib, quvvati o'ziga keldi. Tamomila sog'aygach, bir kuni dugonalarini ergashtirib, maktabi tomon yo'l oldi.

Olam bezakchisi unga pardozi berib, jahon chiroyi bo'lgan bu husn zebiga yana zeb qo'shdi. Zulfi bilan yuzi «xad» so'zini yozgandagi «dol» harfiga, «fam» so'zining nuqtasi esa og'zi ustidagi xolga o'xshardi. O'tdan gulistonga gul ochib, u gul bilan jahonga o't solgan edi. Farqi oldidagi zulfi anbarga o'xshagan qop-qora bo'lib, gulrang o'tiga anbarmisol qora tutun sohib turardi. Yuzi ustidagi naqshli tillaqosh bu o't bilan tutunning uchqunlari bo'lib ko'rinardi. Peshonasi ham o't misoli bo'lib, olovrang labi bu o'tning cho'g'i edi. Hindularga o'xshash qop-qora xoli labining o'ti ichiga suv yashirgan bo'lib, bu – hayot suvi edi. Bu lab o'tidan jahon kuygudek, yo'q-yo'q, jahongina emas, jon kuygudek ko'rinardi. O'tli ikki ko'zi surmalangan bo'lib, o'sha o'tlarga bu surmadan tutun taralib turar, bu o'tlar orasida yuzi g'arq bo'lib, jahonni o'rtaydigan chaqmoq misoli edi. Bu yuz oddiy chaqmoq emas, balki ofat chaqmog'i yoki latofat yashini edi.

Yuzi atrofidagi ikki gavhar go'yo oy bilan yulduzdek yarqirab turar, sochi ustidagi ro'moli noyob iplardan to'qilgan bo'lib, xuddi visol shomidagi oydinning o'zi edi. Husnda oyog'idan boshigacha go'zal bo'lib, boshdan oyog'igacha mahbub, suyukli edi. Shunday jamoli bilan jahonga, sakkiz osmonga g'avg'o solib, bir nechta teng qomatli, gul yuzli, arg'uvon yanoqli kanizlari oldiga tushib maktabga yetib keldi. Hamdarlarini ko'rib ko'nglini shodlantirish, uni ko'rib xursand bo'lgan ustoz bolalarni ozod qilib yuborsa, qizlar bilan gulshanga borib o'ynab-kulish uning muddaosi edi. Maktabga kirib kelgan go'zal Laylini hurmat bilan kutib olgan do'stlari nihoyatda shodlanishdi. Lekin bu hayotbaxsh bahor bir niholni xazon qildi. Yo'q, yo'q, u niholga boshdan-oyoq o't tutashdi-yu, u o'tga, alangaga aylandi. Ya'ni qizning husni jamolini ko'rgan Qaysning chehrasi qahrabodek sarg'ayib, jismi zaiflashdi-yu, hushidan ketish, yiqilish darajasiga yetdi. U yerga qulab tushmaslik uchun o'zini zo'rg'a tutib turardi. Sohijamol go'zal qiz ham bu mahzun yigitni ko'rgach, uning kim ekanligini fahmladi-yu, joniga ishq o'ti tushib, nima qilishini bilmay qoldi, so'ng o'zini qo'lga oldi-da, ikkovlarining

sirlari oshkor bo'lmasligi uchun «Yuringlar, bog'ga boramiz», dedi-yu tez-tez yurib ketdi. Bolalar uning bu so'zlaridan xursand bo'lib, unga ergashishdi. Layli «Kim maktab ahli bo'lsa, bir kungina dashtni tark aylab, bog'da gullar bilan gasht qilsin», deb taklif qilgan edi, maktabdoshlar quvonchi ustiga quvonch qo'shildi. Bo'lgan voqealarni ko'rib turgan Qays ham ularga sheriklik qilishni lozim ko'rib, bog' tomon yo'l oldi.

Go'zal gulshanga yetib kelgan bolalar quvonishib rang-barang gullardan, maysa-yu rayhonlardan bahra olishib, bir-birlari bilan quvalashib shodlanishardi. Olam xuddi to'ti bo'lishni orzu etgandek, butun yer yuzini yashil rangga bo'yagan, sarig' gullar ustidagi tonggi yomg'ir misli oltin laganlar ustidagi durlardek yaltirar, mevali daraxtlarni bezagan oppoq gullar kumush tangalar ichiga ko'milgandek ko'rinishardi. Dashtdagi lolaqizg'aldoqlarning barglari to'kilar ekan, ular shamol esgan payt xuddi uchib yurgan bag'ri qora qushlardek parvoz etar, nargis-u nasrin, binafsha-yu g'unchalar bog'ga ajib bir go'zallik bag'ishlagandi. Gulshanni kezib, turli o'yinlar bilan band bo'lgan bolalarning quvonchlari behad bo'lib, sho'x ovozlari yangrashdan to'xtamasdi. Ular g'unchalar orasida zavqlanishar ekan, Qays bilan Laylining g'unchadek yuraklari bezovta edi. Qalbini ishq o'ti band etgan go'zal qizning xayoli parishon bo'lsa, Qays aql-u hushidan ayrilgandek behol bo'lib, o'rtoqlarining bergan savollarini tushunmas, anglab yetgan chog'da esa nima deb javob berishga ojizlik qilardi. O'z ishqini yashirish uchun intilar ekan, goh ko'zidan tinmay yosh oqizar, goh beixtiyor oh tortar, sevgilisiga boqishni istar ekan, dilidagi o't kuchliroq alangalanar, boqishga quvvati, boqmaslikka esa toqati yo'q edi. Ba'zida ko'z qiri bilan boqib qolsa, jonidan o'tli oh chiqardi.

Layli ham gohida Qays yuziga nazora qilar ekan, uning yuragiga tushgan o'tdan ogoh bo'lib, jismidan o'rin olgan iztiroblarini anglab yetar ekan, o'z qalbidagi ishq olovidan o'rtanar, bolalarga sezdirmay, bir fursat topib, yigit ahvolini

so‘rab, unga iltifot qilishni, ayni vaqtda o‘z ko‘nglidagi ishq dardini izhor etishni juda-juda istardi.

Bolalar o‘yin-kulgi, gullarni tomosha qilish bilan band ekan, Layli sayr qilib yurib, bir gul chamani oldidan chiqib qoldi.

U chamanzorning to‘rt tomoni gul butalari bilan to‘silgan bo‘lib, ichkaridagi odam ko‘rinmasdi. Go‘zal qiz o‘sha butalar orasiga kirib qolgan edi, bir bulbuli zorning tikanlar orasida mahzun o‘tirganini, o‘z ahvoliga zor yig‘latayotganini, yoriga yetisholmasligi haqida afsus-nadomat chekayotganini ko‘rdi. Layli xijolat cheksa ham, Qaysga murojaat etdi:

*«Key turfu yigit, ne holating bor,
Ne nau' g'am-u malomating bor?
Kim shodlig'ing yo'q o'zgalurdek,
Obodlig'ing yo'q o'zgalurdek.
Ashobg' u mayli bog' -u gulzor,
Ham tun sanga resh-u, ham ko'ngul zor.
Sen nola qilib g'amin nedin sen?
Ashking oqizib huzin nedin sen?
Ishrat chog'i mehnating ne yu'ni?
Sho'robav-u hasrating ne yu'ni?
Bu g'am senga quydin o'ldi hodis,
Kim bo'ldi bu shiddatingg' u bois?»*

Qays, bu go‘zal dilbar o‘z ahvoli sababini so‘ragach, kuchli bir oh tortdi-yu, uning shirin so‘zlaridan lol bo‘lganicha, yuziga o‘z holatini qon yoshlari bilan yozdi. Yo‘q, yo‘q, tili bilan shunday sharh ayladi:

«Ey, jonimga hayrat o‘tini solib, bir ko‘rishdayoq ko‘nglimni olgan, jamolidan chaqmoq sochib, vujudimni o‘t ichiga g‘arq qilgan, zulfini ochish bilan qarorimni olib, ro‘zgorimni qora qilgan, avval afsona aytib, ko‘nglimni xarob aylagan parivash! Qilgan ishlaringni yashirib, mendan so‘rashing nimasi? Boshqalar sezib qolmasligi uchun bu xil o‘yin qilmog‘ing nimasi? Bu azob-uqubatlarni menga yetkazgan o‘zingsan-ku! Bu tuhmatni kimga qilay?

Ko'nglimni yashirincha olding-u, men uni sendan qaytarib ololmayapman. Sen esa o'zingni soddalikka olib, lablaring afsona so'zlayapti. Jonimni o'tga yoqqaning yetmaganidek, bunday so'zlar aytishingga hojat yo'q edi. O't ustiga yog' quymog'ing, kuygan yaramga dog' qo'yishing ne edi?»

Shu so'zlarni aytgan Qays behol bo'lib hushidan ketdi.

Layli esa oshiq yigit boshini qo'yniga olib, uning yuziga ko'z yoshlarini sochib, sevgilisiga achinganicha, Qays yuziga ba'zan gulob sepib, uni o'ldirib qo'ydim, deya yig'lab, motam tutardi.

Laylini qidirib bu yerga kelib qolgan bir-ikki dugonasi bu voqeani ko'rgach, olam ko'zlariga qorong'u bo'lib, «Bu qanday hol bo'ldi?» deb qo'rquvga tushdilar. Go'zal dilbar o'ziga kelgach, bo'lib o'tgan voqeadan ularni xabardor qildi-da, o'z dardiga chora so'radi. Kanizaklardan biri Layliga hamdardlik bildirib, «G'am yemasang ham bo'ladi, hech kim ishq o'tidan halok bo'lgan emas. Sen bu yigitni bizga topshirgin-da, tezlik bila qabilaga qayt. Toki odamlar bu ishdan ogoh bo'lishmasin. Biz biron chorani o'ylab toparmiz», dedi. Layli ular aytganicha ko'nglini o'sha yerda qoldirib, uyi tomon yo'l oldi. Kanizaklar Qaysning do'stlarini topishib, ularning mehribonlik ko'rsatishiga ishonch hosil qilgach, o'zlari ham uy tomon yo'l olishdi.

Bu qorong'u kechani yulduz gullari go'yo bir gulistonga aylantirgach, bahor go'zali bo'lgan Layli ichi qonga to'lib, tez-tez yurib o'z qabilasiga yetib bordi, lekin g'unchadek qalbi oshiq yigit ahvolidan tashvishda edi. Bu payt Qays hushidan judo bo'lganicha tuproq misoli yerda yotar ekan, jismida ruhdan asar ham yo'q edi. Yarim kechasi yoqimli shamol chamanzor bo'ylab sayr etar ekan, gullar atri dimog'iga yetib, g'arib yigit ko'zini ochdi-yu, o'zining chaman ichida, sarv-u gul-u yosumanlar orasida yotganini ko'rdi. Bulbul uning ahvolini ko'rib, boshi ustida sayrab turar, gul holatiga nazar tashlab, gulrang yoqasini pora qilgan, nargis shabnamdan ko'z yoshini to'kib tinmay yig'lar, ayriliq dardi dog'ini ko'rib turgan lola ko'ksida qora dog' paydo bo'lgandi. Dili yaralangan binafsha

g'am chekib, ustiga motam libosi – ko'k kiyim kiyib olgan, bu azadan xabar topgan daraxtlar osmonga bo'ylarini cho'zib, motam bayrog'ini tikkan kabi g'am chekishar, suv motam tutib oqar ekan, ovoz chiqarib yig'lab borardi. Sarv-u shamshodlar ham yigit holiga chiday olmay iztirobda qolishgan, «Ishq uni bejon qildi» deb bilgan chirmovuqgul o'z-o'ziga chirmanib olgan, sabza-ko'katlar o'zlarini tilga aylantirishib, Qays g'ami haqida afsona to'qishardi.

Oshiq yigit bularning ahvoliga nazar tashlar ekan, o'lishdan boshqa chora topolmasdi. Atrofida biron do'sti ko'rinmas, ichidagi o't uni azoblar, qoshida sevikli yorini, do'stlarini topolmay dilida dard to'la edi. Quyosh botib, oqshom tushganda ham hajr o'tida o'rtanib g'am-alam chekar, lekin dardiga davo topolmasdi. Shunda ko'z yoshlarini tinmay to'kib, ko'ylaklarini pora qilib, faryod urdi, ohidan osimon qorong'u bo'lib, falak ko'z yoshlarini to'ka boshladi...

Liboslari qizil qonga bo'yalgach, osmonga uning ohidan quyuq tutun yetishdi. Yo'q, yo'q, bu uning o'rtanayotgan jismi somonining tutuni edi. Bu oh yetgan osmonda goh shu'la, goh tutun paydo bo'lar ekan, undan jahonni somon o'ti tutuni qoplab, falakkacha yetib borar va osmonlar ko'zini yoshga to'ldirardi.

Qays o'z yuzlariga shuncha shapaloq urdiki, za'faronmisol chehrasi ko'karib ketdi. Bundan ko'ngli ozor topib, kulish o'rniga yig'lay boshladi. Ko'ksiga firoqdan tosh urib, yoriga mushtozlikdan boshini yerga urardi. Dard-u alamlar uning ko'ngliga sipohlardek hujum qilar ekan, ohi o'ti ularning bayroqlaridek ko'kka ko'tarilardi. Bu sipohlar Qays ichiga o't solib, ko'ngli mamlakatini payhon qilib tepkilar, bu sipohlar sal uzoqlashgach esa, yangi bir balo askarlari yetishib, u mamlakatni yer bilan yakson etardi. Oshiq hajrga mubtalolik tufayli shunday azoblar chekar ekan, tong quyosh o'tini pufladi.

*Ko'k gulshani gullari to'kildi,
Gullarki to'kildi, g'uncha kuldi.*

*Ko'k bog'ida gullar o'ldi nobud,
Yer bog'ida gullar o'ldi mavjud.
Ul bog'da har nekim sochildi,
Go'yoki bu bog' uro ochildi.
Bedil ko'ribon yorug' juhonni,
Chekti yunu oh ilu fig'onni.*

Boshida g'am chekib turgan gulga boqib, «Qani u shakarxand gul, sening yuzing yorim chehrasiga o'xshar ekan?» – deb xitob qildi. G'unchaga boqib, uni sevgilisi og'ziga o'xshatolmadi. Sarv oyog'iga yuzini surib, «Bu uning tik qaddi bo'lmasa ham, yorim qaddi-qomatidan nishon beryapti», deb oh urdi. Gohida binafshaga o'z mehrini ko'rsatib, oldidan bosh ko'tarmay yori atrini izlar, goh sabza-o'tlarga yuzlarini surtib, «Gulshanda yurgan chog'da gul yuzli yorim oyog'i senga tekkandir», deya fig'on chekar, nargis ko'zi dildori ko'zlarini yodiga tushirganda, yig'lab, ozor chekar, bemorlardek tani zaiflashardi. Tuproqda Layli oyog'i izlarini ko'rganda, Qays ularni ikkala ko'zi bilan berkitib, «Bu yerga yorim oyog'i yetgan ekan, tuprog'ini surma etgan ekan», deb oh urar, gohida suvdan belgi so'rab, ko'z yoshlarini suvdek oqizib: «Chamanda yorim kezgan chog'da uning aksi shu suvga tushgan», deya fig'on qilardi.

Bulbul bilan suhbatlashib fig'oni uning navosini bosib ketar ekan, Qays unga murojaat etib: «Sening nola chekishingga sabab yo'q, axir sen yoring visolidan xushnudsan, go'zal gulshan-sening maskaning, gul butasi-makoning. Gullar bilan doimo suhbatdasan. Yoki yor visolidan bezor bo'ldingmiki, shomdan sahargacha elga ovozingdan ozor berib, o'z oshiqligingni oshkor qilasan. Sen visol ahlisan, shuning uchun hajr ahli qoshida behuda so'zlar aytishdan to'xta. Mana men dardli, yuragi jarohatlangan, yor visolini izlab topolmayotgan oshiqman. Jismi zorim g'am o'tida o'rtanmoqda, jon kabi sarvi gul uzorim yo'q, sen nola chekaverma, nola chekish menga munosib. Sening oldingda visol bog'i bo'lsa, mening bag'rimda esa firolq dog'i;

sening yoningda guli bahori bo'lsa, mening ko'nglimda firoq toshi bor».

Shunday deb Qays yana hushidan ketdi-da, oh tortib joni chiqqandek yerga yiqildi.

Qizlar Qaysni bir do'stiga topshirib ketishgandi. U bir gul butasi ortidan do'stining ahvolini nazorat qilib turar ekan, uning holatini anglab yetdi-da, qabila tomon yo'l oldi. Tez-tez qadam bosib, qabilaga yetib kelib, hamma hayajonda ekanini ko'rdi. Chunki Qays o'sha tunda uyiga qaytmaganidan ogoh bo'lgan ota-onasi uni qidirish uchun har tomonga odamlar yo'llashgan edi. Qaysning do'sti bo'lib o'tgan voqealarni so'zlab bergach, hamma yigit yotgan joyga shoshildi. Ko'ylaklari pora-pora bo'lib, tuproqqa belanib, ishq azobidan behush yotgan Qaysni ko'rgan qabila ahli tuya ustiga kajava yasab, uni o'z manzili tomon olib ketdilar.

Qays o'z boshiga tushgan savdolardan bexabar, hushsiz yotardi. Bir zamon o'ziga kelib, ko'zini ochdi-yu, g'amga to'lgan, xuddi motam tutishayotgandek iztirob chekishayotgan ota-onasini ko'rdi. Otasi mehr bilan peshonasidan o'pdi, onasi esa boshida parvona bo'lardi. Bu voqealarni anglab yetgan Qays xijolat ichida qoldi. Uyalganidan yuqori boqa olmasdi. Otasi bilan onasi o'g'illarining bu holatini ko'rib, unga nasihatnamo so'z deyishdan ham hayiqishardi. «Agar uning bu ahvoli sababini surishtirishga tushsak, xijolatdan nobud bo'lishi ham mumkin. Yaxshisi, bo'lib o'tgan voqealarni unutsin», degan xulosaga keldilar. Barcha uy-uyiga tarqalar ekan, bir-birlariga turli fikrlarni bildirishar, biri «Ajoyib holga tushibdi», desa, boshqasi: «Qiziq xayol yuz beribdi», deb so'zlardi.

Qays uyida yakka qolgach, yuz bergan voqealar haqida o'yga botdi, o'z boshiga tushgan kulfatga chora izlab topolmasdi. Sevgilisini izlab vodiy-u tog'lar tomon yo'l olay desa, ota-onasining yana og'ir dard chekishini o'ylardi. Oqshom tushgach, ishq o'ti uning ixtiyorini qo'lidan oldi-yu, Layli g'ami ota-onasi haqidagi o'y-fikrlarini ham yodidan chiqardi, o'zini sevgan kishilarning holini ham unutib,

mahubasi uyini izlab yo'lga tushdi. Es-hushini unutib, beixtiyor, mast odamlardek yiqilib-turib borar ekan, ko'z oldida qabila o'ti paydo bo'ldi, uni ko'rishi bilanoq iztirobi qo'zg'alib, otashin bir oh urdi-yu, tutun misoli o't tomon yo'naldi. Alanga oldiga yetib borgan Qays unga qarab xitob qildi: «Ey, hijron tunida ishq yulduzigina emas, ishq gavhari bo'lgan alanga, sen shodlik mash'alasi, gavhari shabcharog'san... G'am shomida qo'limdan tutib, hijron tunida ko'zimni yoritding. Sening maqtovingni qanday ayta olay, shukringni qaysi til bilan bayon qilay? Oy bilan kun senga ikki manqal – otashdon, o'tining ud bilan sandal bo'lsin. Hamisha shunday mehribonlik qilib, jahonni yoritaver!»

Qays bu so'zlarni aytib tugatgan ham ediki, qabiladan it ovozi eshitildi. Buni eshitgan oshiq yigitning jismiga kuchli bir alam, ko'ngliga iztirob tushdi. O'sha itdek fig'on chekdi-yu, karvondan qolib ketgan odam o'z do'stlarini bor ovozi bilan chaqirayotgandek, ovoz kelgan tomon yugurdi. Uning tilida esa shu so'zlar yangrardi: «Ey, hazin ovozing jonga xushxabar yetkizuvchi, ruhim ozig'i bo'lgan jonivor, sen g'am tuni vafo ko'rsatuvchi, yo'ldan adashganlarga rahnamolik, yo'l boshlovchilik qiluvchisan. Jonim ayog'laring fidosi bo'lsin. Men o'z maqsadimga erisholmay yurgan bo'lsam, sen o'sha joyning posbonisan. Sen bilan men ikki do'stmiz, lekin men xor esam, sen mukarramsan. Sen yor eshigida shod-u masrur bo'lsang, men undan mahrum bo'lgan g'arib-u mahjurman. Sen uning ko'chasida istaganingcha har tomonga sayr qila olasan, mening ko'zlarim esa faqat biyobonni ko'radi, xolos. Sen yorim ko'chasida toshga bosh qo'yib yotsang, mening boshimga mahubadan ayriliq toshi yog'ilgani-yog'ilgan. Sen vafoda ham, sadoqat-u safoda ham mendan ortiqroqsan. Shunday bo'lmasa, nega falak meni xor etdi-yu, seni hurmatga sazovor etdi? Qonxo'r sipehr seni muhtaram-u meni xor qilgani shukronasi uchun fig'oningni mendan yaxshiroq sozlab, ba'zan men uchun o'sha ostonani o'pib qo'y!»

It bilan shu tarzda suhbatlashgach, ko'zi oldida Layli qabilasi paydo bo'ldi. Qabila qorasini ko'rgan Qays ichiga

zaiflik yuzlanib, yurishga madori qolmadi, qadam tashlashga har qancha harakat qilmasin, oyog'i chirmashib yiqilib tushdi. Bir necha bor yiqilib, bir necha bor turdi, go'yo har yiqilishi yer o'pish uchun bir bahona edi. Shu tarzda yiqilib, turib qabilaga yetib keldi-yu, joni og'ziga yetib, hushidan ketdi. Goh hushida, goh behush bo'lib, qabila atrofida aylanar, har lahzada jonni kuydiruvchi o'tli fig'on tortardi.

Yuqori martabali arab qizi Layli ham Qaysga muhtalo bo'lgandi. Ko'nglidagi yashirin siri dardini tortib kechalarni uyqusiz o'tkazar, tun-u kun uning xayoli bilan band bo'lib, murodi Qays visoliga yetishish edi. Oshiq yigit uning qabilasiga yetib kelgan kechada uning ham ko'ziga uyqu kelmay, hijron alamini tortib o'tirar ekan, qulog'iga mungli, hazin bir ovoz eshitildi. Bu ovozdin ichiga o't tutashib, ko'ngliga iztirob tushdi. Oromidan ayrilib, o'rnidan turdi-da, eshikdan tashqari chiqdi. Qabila ahlining barchasi o'yquda edi. Ishqi yo'q odamlarning maqsadi uyqu bo'lsa, ishq ahliga uyqu haromligi ayon-ku!

Laylining holatini kuzatib yotgan doya, qizning muhabbat o'tida qovrilayotganidan voqif edi. U Qaysga ham mehribon bo'lib, jon fido qilishga ham tayyor edi. Qays maktabda o'qir ekan, bu ayol o'zini uning ham doyasi kabi sevar, Qays ham o'zini unga farzand kabi tutardi.

Layli uyidan yugurib chiqqanida, doya ham soyadek uning ketidan ergashdi. Ishq o'tida qovrilayotgan Layli o'z sevgilisi turgan yerga yetib borgach, bir-birini ko'rgan oshiq bilan ma'shuqa shunday bir oh tortdilarki, o'tlaridan jahon yorishib, xirmonlariga shu'la tushdi. Hush xirmoni kul bo'lgach, ikkala hushsiz behush bo'lib yiqildi.

Doya bu pok ishqni ko'rib, dili o'rtandi. Ularning behush yotishini kuzatar ekan, Qays bilan Layli o'z hushida bo'lganida ham bir-birlariga dil so'zlarini aytolmasliklariga ishondi. So'ng har ikkalasiga boqib, achchiq-achchiq yig'ladi-da, bularning ikkalasi o'ziga kelgunlaricha biron kimsa ko'rib qolsa, ikkovi uchun ham yaxshi bo'lmasligi, hatto ikki yosh o'z muhabbatlari yo'lida halok bo'lishlari ham mumkinligini angladi.

So'ng ularning birini – Laylini, quyoshni charx zoli ko'targanidek, yelkasiga olib, qaddini egganicha olib kelib o'rniga yotqizdi. Doya yana ortiga qaytib, Qays yotgan yerga keldi-da, onasi kabi joni kuyib, goh sudrab, goh ko'tarib qabiladan uzoqroq, elning vahm-u gumonidan chetroq joyga olib borib, biron gazanda tegmaydigan bir yerga yotqizdi-da, Laylining oldiga shoshildi va uning yoniga yotib uyquga ketdi.

Qays kechasi Layli qabilasi tomon yo'l olib, u yerda aytib o'tilgan voqealar yuz bergan chog'da kunduzi o'z manzilida o'tirgan yigitning nogoh g'oyib bo'lishi uning qabilasi ahlini yana tashvishga soldi. Otasi bilan onasi yana yig'lashga tushishdi, har tomonga odamlar yuborib, uning biron belgisini topishni buyurishdi. Uning Layli qabilasi tomon ketgan izlarini ko'rishdi-da, qabilaga yetib borgach, u yerdan ikkita oyoq izi chiqib kelganini aniqlashdi, bu izlardan borib uch kishi uchrashgach, ikkitasi yerda yotganini, bir yotgan odam sudralib biyobon sari yo'l olganini, yana bir yotgan odam pari kabi yo'q bo'lib qolgani, yana bir iz qabila tomon ketganini ko'rishdi-da, sudralgan iz bilan yo'l tutib, Qaysning qumlarga ko'milib yotganini, shamol esib, uning jismini qum bilan ko'mib yuborganini bilishdi. Qays boshdan oyog'igacha tuproqqa ko'milib yotar, u bilan o'lik orasida farq qolmagandi. Qabila ahli bu holni ko'rib, yoqalarini yirtishdi, boshi ustida zor yig'lashar, uni o'ldirib ko'mib qo'yishgan, deb o'ylashib, tuproqni ochib, o'z boshlariga tuproq sochardilar. Ba'zan-ba'zan nafas olayotganini sezib qolishgach, shukr qilishib shodlandilar, so'ng uni birovga ko'tartirib, tezlik bilan qabila sari yo'lga tushdilar. Qaysning ahvolini ko'rgan otasi yig'idan behol bo'lib qoldi. Onasi fig'on chekib, ko'zidan to'kilgan qonli yoshlari yuzini yuwardi.

Qays hushiga kelgach, barchaning oldida boshini quyi solganicha, indamay turardi. Odamlar chor atrofidan uni malomat qila boshladilar. Biri «Sanga bu qanday havas bo'ldi?» desa, boshqasi «Havas bo'lsa ham yetar endi!» deb nasihat qilardi. Har bir nasihat unga qon to'kuvchi bir nayzadek, devonalar boshiga otiladigan toshlardek tuyulardi.

Birovi «Uning qulog'iga nasihat kerak!» desa, boshqasi «Uning oyog'ini zanjirband qilish darkor», deb so'z qotardi.

O'sha kun shunday so'zlar bilan kech bo'ldi. Lekin oshufta, oshiq yigit bunday gap-so'zlarga zarracha e'tibor bermas, ulardan xafa ham, xursand ham emasdi. Olam o'zining kun chirog'ini yashirgach, tun Qaysning dimog'ini yana bezovta qila boshladi. El uyquga yotar ekan, ishq uni uyda diltang qila boshlagach, u sakrab turib qabiladan tezlik bilan chiqdida, dilbari manzili tomon yugurib ketdi.

Ertasiga ertalab uning zor-u notavonlari yana har tomonga yo'l olishib, fig'on qilishib, uni oldingidan ham zor-u mahzun holda, dard-u g'ami esa burungidan ham kuchaygan bir holatda topib kelishdi. Har tun Qays shu tarzda qochib ketar, qabila ahlining qilar ishi uni qidirib topish bo'lib qoldi. Bu ishlardan elning sabr-u toqati tugab, ota-onasi-yu qarindoshlari nima chora qilishni bilolmay qolishdi. Qaysning ahvoli borgan sari og'irlashib borarkan, unga nasihat qiluvchilar ham tobora zabunroq bo'la boshladilar. Yigitning es-hushi tobora zaiflashib, devonalik qiliqlari kuchayib borardi. Bolalar uning ketidan tinmay yugurib, «Majnun» deb baqirishar, u esa bunga parvo qilmay, har bir savollariga javob berardi. U qayerga borsa, el «Majnun keldi», «Majnun keldi» deya qichqirishardi. Qays esa ot nima ekanini ham, o'z otini ham, qabilasi-yu qardoshlarining otini ham unutgan bo'lib, «Layli» degan nomnigina anglardi. Hamisha «Layli!», «Layli!» deb chaqirar, odamlar esa uning o'zini «Majnundur bu, ushbu Majnun» deb xitob qilardilar. Shu holatda har tongda va har oqshomda Layli qabilasi tomon yo'l olar, qabila atrofini bir necha marta aylanib chiqar, avval qadam qo'yadigan joyiga bosh qo'yib, keyin esa ko'ksiga tosh urar, qabilani har safar aylanar ekan, «Qonim to'kilsa, qabilasiga jonim sadqa», deb so'zlar, keyin ko'z yoshlaridan sel to'kib, sahro tomon yo'l olardi.

Majnun haqidagi gap-so'zlar el ichida afsonaga aylanib, butun Arab mamlakatida mashhur bo'lib ketdi. Har kimsaning tilida Qays ishq haqidagi hikoya eshitilardi. Layli otasining bir-ikki mehribon kishisi unga bu voqealarni so'zlab berishdi.

«Omira qabilasida Qays degan dono, aqlli bir yigit bor edi. Eshitishimizcha, hozir es-hushini yo'qotib, hamisha dashtda oh-faryod urib kezib yurganmish. Parishonligining, devonaligining chegarasi ham yo'q emish. Deydilarki, uning bu ahvoliga bir hursifat go'zal ishqi sabab bo'lganmish».

Laylining otasi bu so'zlarni eshitib g'amgin bo'ldi-da, barmog'ini tishlab, «Bechora! U yigitni ko'plar ta'rif qilib gapirishardi. Qobiliyatli, dono, pokiza yigit deb maqtashardi. Aqli komil, gap-so'zlari yoqimli bo'lgani uchun menga ham ma'qul edi u. Otasining holi qanday ekan? Bechora onasi g'am-alamda azob chekayotgandir. Uning iztiroblariga qaysi qiz sabab bo'lgan ekan? Qaysi bir gul uni bunchalik tashvishga qo'yibdi, qaysi sarv uning yig'isiga bois bo'libdi? U go'zal qaysi qabiladan ekan?» dedi. So'z boshlagan kishi javob berib, «Ey muhtaram zot! So'rayotganing uchun bor haqiqatni aytishim zarur. Odamlar u yigitning ko'ngli shu qabilaga mansub go'zalda bo'lsa kerak, deydilar. Ularning bu xil so'zlariga anchagina dalillar ham bor. Bu dashtda qabilalar ko'p bo'lsa ham, uning ko'ngli birontasiga moyil emas. Lekin har sahar va har shom payti u ushbu qabiladan orom topadi. Jonining qiblasini ham, jon-u jahoni ham shu qabila. Uning or-nomus manzili mana shu uydur. Hamisha odob bilan so'zlaydigan bu yigit yaxshi she'rlar ham yozadi. Nazmida birgina ismni tilga oladi. Bu ismni atashdan o'jizmiz. Biz bilganlarimizning barini aytdik. Bu ish haqida qanday fikrga kelish o'zingga havola».

Laylining otasi gap nimada ekanini anglab yetdi, alam bilan bir to'lg'anib olib, boshini ushlaganicha bir zamon o'ylanib qoldi, lekin yaxshi ham, yomon ham so'z demadi. Ancha payt chuqur o'ylanib, so'zlovchiga shunday dedi: «Tezlik bilan borib Omiriylar sayidi-qabila boshlig'iga shu so'zlarimni yetkaz: «Bu xil gap-so'zlar bizga ham, senga ham munosib emas. Odamlarning aytishlaricha, sen bor gapdan xabardor bo'la turib, shu chog'gacha o'g'lingning jinniligini to'xtatish uchun biron chora ko'rmabsan. Kim jinnilikka yuz tutsa, uning birdan-bir davosi zanjirband qilishdir. Sen mening obro'-

e'tiborimni, arablar o'rtasidagi mol-dunyo-yu shavkatimni bilmaysanmi? O'g'lingga ham, senga ham nimani istasam – qila olaman. Lekin sen bo'layotgan ishlardan yaxshi xabardor bo'lmaganing uchun haligacha chora ko'rmagansan, deb o'ylayman. Endi hamma gapdan ogoh bo'lding, tezda biron tadbir bilan ahvolni tuzat. Bundan keyin farzanding o'z ishida davom etadigan bo'lsa, avval uni o'ldiraman, keyin senga qahrim qudratini ko'rsatib, qabilangni bu dashtdan yo'qotaman!» Yuborilgan odam Qaysning otasi oldiga yetib kelib, unga o'z amirining topshirig'ini to'la-to'kis yetkazdi. Tinglovchi javob uchun so'z topolmadi. Bu xil muomala uni qattiq ranjitgan bo'lsa ham, boshqa chorasi yo'qligi tufayli, barcha so'zlarni qabul qildi. Xabar yetkazgan odam o'z manziliga jo'nab ketgach, bu qabila tashvish ichida qoldi. Barcha odamlar sahroga yoyilib, Qaysni izlashga tushishdi. Uni qumlar ichida, xuddi qaroqchi tunagan kishidek yotgan holda topdilar-da, ixtiyoriga qaramay, uyga olib kelib, zanjirlar bilan bog'lab tashladilar.

Qo'l-oyoqlari kishanlangan telba yigit bir necha kun goh baland, gohida past ovoz bilan faryod qilib, kunduzlar-u kechalarni ovqatsiz-u uyqusiz o'tkazdi. Ko'ngli g'am xanjaridan yarali, yaraligina emas, pora-pora edi. Ishq iztirobida cheksiz jaf o'chekayotgan yigitni davolash uchun otasi turli tabiblarni chaqirar, ishq balosidan bexabar hakimlar goh nasihat o'z muammasini fikrlar aytishar, sharbat ichishni, yig'lamaslikni maslahat berishar, goh yog'och bilan kaltaklashar, Qays esa bu ishlardan kulgisini qistab, gohida o'z kulgisidan xijolat chekib ko'z yoshini to'kar ekan, bedard hakimlar uning ahvolini anglay olmay, ba'zida tig' bilan davolashni afzal ko'rib, jismini har tarafdin kesishar, Qays esa goh behush, gohi o'ziga kelib, ko'zlaridan goh suv, goh qon to'kardi.

Bir necha vaqt shu tarzda o'tdi. Qaysning ahvoli tobora og'irlashib borardi. Bir tun nihoyat qorong'u, xuddi kun xazinasini ajdaho yutgandek bo'ldi. Shu kecha hijron tuning asiri bo'lgan Majnun o'z ahvoli haqida o'ylanib qoldi, g'am chaqmog'i uning vujudini kul qilib, faryod ura boshladi: «Bu

dunyoga kelmasam yoki vujudim yo'q bo'lib ketsa bo'lmasmidi? Men xastani olamga keltirishdan qazoning maqsadi nima ekan? Jismimga ruh yo'ldosh bo'lganda, tug'ilgan zahotiy oq o'lib ketsam koshki edi. Ishqdan alam yetmay turib ikki ko'zim ko'r bo'lsa qani edi? Gadolik qilib eshikma-eshik yurib bir luqma ovqatga zor bo'lsam, ochlikda o'lib ketsam, bu mashaqqat-u balolarni ko'rmagan bo'lardim-ku! Hozir esa men ojiz bir xasman, jismim esa xascha ham emas. Bu holda umr ko'rgandan ko'ra dasht-u tog'larda sarson yurib, tog' ustida nola ursam, cho'llarda yugursam koshki edi! Qayg'u ko'nglim uyini zindonga aylantirdi. Eshigi ham, tuynugi ham ochilmaydigan bu zindonda tanim mahbus. Ichkaridagi uylarda esa furqat o'ti yanada kuchliroq. Bu o'tlardan ichim iztirobga to'ldi:

*Kulbamdavru maskanimda bu o't,
Jonimda bu o't, tanimda bu o't.
O't ichra birovnikim solurlar,
Bandini oyog'idin olurlar.
O't band ila bo'ldi jilvugohim,
Mundoqmu azim emishi gunohim?» -*

deb nola qilarkan, har tomonga talpinarkan, uning zaif jismi, kuchsiz qo'l-u oyoqlari bir-biriga urilib, jon iplariga shunday kuch bag'ishladiki, bog'lab qo'yishgan yog'och, oyog'idagi temir bandlar sinib ketdi. Ulardan qutulgan Qaysning ko'ngli taskin topdi, oyog'i, ikki qo'li va bo'ynini zanjirlardan xalos ko'rgan yigit yuz shukr qilib, yerga bosh qo'ydi va ko'zlaridan shodlik yoshlarini to'kkancha asta turib eshikni ochdi-da, bor kuchi bilan yugurib ketdi. Shu yugurganicha odamlarning oyog'i yetmaydigan bir dashtga yetib bordi.

Layli o'sha oqshom bog'dan qaytar ekan, chehrasidan olamga gullar sochilib, yuzidagi terlari yerga gulobdek tomardi. U gul bilan gulob ishq o'ti tufayli yanada go'zalroq tus kasb etgan. Har bir qadam bosishida yuz latofat ko'zga tashlanardi. U go'yo sarv ustida gul bargi manzil tutgandek go'zal ko'rinar,

yuz-u jamolini ta'riflashga so'z topish qiyin edi. Lekin ishq g'amidan tashvishlangan, parishon bir holda uyi tomon borardi.

Shu payt yo'lda uni arablarning eng obro'li kishilaridan biri bo'lgan bir yosh yigit ko'rib qoldi. Barcha ayblardan xoli bo'lgan bu kimsaning nomi Ibni Salom bo'lib, oti, qo'ylari son-sanoqsiz edi, tog' bilan tenglasha oladigan tuyalari butun sahroni to'ldirib yuborgandi. Mol-dunyosi sonini hech kim bilmas, har qanday qiyin ishni hal qilish unga oson edi. Parivash go'zal qizni ko'rib qolgan Ibni Salomning joniga ishq o'ti tushdi. O'z muddaosiga yetishni paysalga solmaydigan odam bo'lgani uchun unga uylanishga ahd qilib, qabilasiga yetib borishi bilanoq imkoni boricha ko'proq sovg'a-salom to'pladi-da, bir nechta obro'li, donishmand kishilarni yig'ib, o'z muddaosini bayon qildi. Ular Ibni Salom so'zlarini ma'qullashgach, barcha sovg'a-yu xazinalarni yuklab, Layli qabilasi tomon yo'l oldilar.

Laylining otasi bu so'zlardan xabar topgach, sevinib ketdi. Chunki u Ibni Salomni oldindan yaxshi tanir, u es-hushli, mol-u dunyosi serob odam bo'lib, Bani Asad qabilasining volisi – boshlig'i ekani, u qabila ahlining barchasida qancha mol bo'lsa, Ibni Salomniki undan yuz karra ortiqligini ham yaxshi bilardi. Shu tufayli mehmonlarni ehtiromla bilan kutib olib, jon-dili bilan mezbhonlik qila boshladi. Mehmonlar bu hurmatni ko'rib nihoyatda shodlanib ketishdi, oldin olib kelgan sovg'a-salomlarni topshirishib, keyin asosiy muddaoga o'tib, Ibni Salom maqsadini bayon qilishdi.

Laylining otasi ularning so'zlarini fikrlab ko'rdi-da:

*«Ul qilsu o'g'ullug'um havosi,
Bo'lg'aymen-u men dog'i otosi.
Durrum angu zebi torak o'lg'ay,
Inshoolloh, muborak o'lg'ay.
Lekin angu sabr ham kerakdur,
Kim sho'xi gulum shikastarakdur.
Ham navrus erur bu naxli ummid,
Yu'niki, hilol erur bu xurshid.*

*Ham tib'ida qolmasun miloli,
Ham sarig' u yetsun e'tidoli.
Andin so'ng bu mujustu furzand,
Ne kamli, bo'lmish orzumanand.
Kelsun dog'i jemi vasl etib no'sli,
Sarv o'lau-u gul bila hamog'ushi», —*

deb javob qildi. Barcha mehmonlar shodlanishib uylariga ravona bo'ldilar.

Bu dam Layli uyda betob yotar ekan, ahvoli kundan-kun zaiflashib borar, lekin yuragidagi ishq o'tini hech kimga oshkor etmay, bog'ga sayr qilgani borganida charchab qolganidan behol bo'lgani, isitmaga chalinganini o'z dardiga sabab qilib ko'rsatardi. Ko'pchilik qarindosh-u do'stlar bu so'zlarga ishonardi. Lekin ba'zilar uning bemorligi boshqa bir yashirin balo ekanini bilishib g'am chekishardi. Qizning zaifligi boisidan yaxshi xabardor bo'lgan doya va ba'zi dugonalari Layli Ibni Salom haqidagi gaplarni eshitib qolsa, ahvoli yanada yomonlashishi mumkinligidan xavotirlanishardi. Shuning uchun to'y haqidagi gaplarni undan yashirishar, unga bildirmaslikka harakat qilishardi.

Bir kuni bir necha qarindosh ayollar uni ko'rish uchun kelib, dardini yanada og'irlashtirib ketdilar: mehmonlardan biri, qari, hushi kirdi-chiqdi bir kampir qizni xursand qilish maqsadida bo'lib o'tgan so'zlarni aytib yubordi: «Ey gul yuzli qizim, aslo g'am yema, erta-indin sihat topganingda baxting ochilib, barcha murodlaring hosil bo'ladi, sening yoring bo'luvchi yigit senga juda munosib. Dugonalaring hamma yoqda sening baxtingni orzu qilib gapirib yurishibdi», deb Laylini quvontirishga intildi. Bu so'zlarni eshitgan bechora qiz ko'ngli buzilib, ahvoli yomonlashdi-da, hushidan ketib yiqildi.

Bir qancha vaqt behush bo'lib yotgan Layli o'ziga keldiyu, kampirdan eshitgan gaplarni xotirladi; ahvoli yanada og'irlashib, o'zini o'lar holatga yetishgandek sezdi. Shundan keyin doyasiga yuzlanib, unga yolvordi: «Sendan yashiradigan gapim yo'q. Bir so'zni eshitib yuragim yonyapti. Bu so'z

ma'nosi senga ham ma'lum, faqat sen ham bu gaplarni mendan yashiryapsan. Sen bu ishlarni to'xtatishga qodir emasligingni bilaman, shuning uchun sendan xafa emasman. Faqat bir iltimosim bor: bir dam eshik oldida bo'lib, huzuringa hech kimni kiritmay tursang. Ko'nglim bezovta, gap-so'zlarga toqatim yo'q. Odamlar bir zamon o'z holingga qo'yishsa». Doya qo'lini ko'ziga qo'ydi-da, tashqariga chiqib eshikni bekitti va odamlarga: «Bu uydan nariroq turinglar, Layli uxlayapti», deb e'lon qildi.

Layli uyni xoli ko'rgach yoqasini yirtib, ko'ksiga urib, tirnog'i bilan badanini yulib, ko'zlaridan qonli yosh to'kib, oh-faryod cheka boshladi.

«Ey zolim falak, nega menga bunchalar ozor beryapsan? Mening niholim shoxlarini sindirib, tuproq bilan teng qilding, buning ustiga jaf o'z teshasi bilan uni pora-pora qilishing nimasi? Endi bu nihol parchalarini balo o'txonasiga solishdan maqsading nima? Men bir yosh nihol bo'lib, shoxlarimda tikanu, atrofimda xas-xashaklar yo'q edi. Shodiyona shoxlarim gul ochib, har tong boshim ustida gul sochilardi; barglarimga ofat kuzi yaqinlashmasdi. Kimning ko'ksiga tikan qadab, takabburlik qildimki, niholimni ishq shamoliga yo'liqtirding va sovuq yel bilan uni sindirding. Ishaq uni hammaning oldida parchalagach, hijron qo'liga topshirding-da, boshdan oyog'igacha yaralab, bo'laklarini ham pora-pora qilding. Bu bilan ham cheklanmay, ularni g'am do'zaxiga tashlading. Jonimga bu o'tdan yetayotgan uchqunlar ofat chaqmog'idir. Ofat o'tidan menga bir uchqun tushsa, kul bo'lishdan boshqa choram qolmaydi. Bu uchqun jahonga ham tushib yondirib yuboradi-yu, tutuni osmoni falakkacha borib yetadi. U o't ichida bu zaif g'amzada xashak, chumoli kabi o'z jismimga do'zax kelib tushsa, ey voh, holi qanday bo'lar ekan? Kimdan qasd olish uchun bu xil yurish qilib, ming chaqmoq bilan qasos olmoqdasan?

Men bu tarzda yuz azob-u mashaqqat asiriman, bechora zor-u zaifim, ya'ni mening asirim bo'lgan yorimning ahvoli nechuk ekan?

Menga bo'lgan muhabbati shavqi tufayli oh tortganida, bu oh uning somondek ojiz jismini uchirib ketarmikan? Sochim g'amida azob cheksa, har lahzada qanchalar jununi, devonaligi kuchayib ketarkin? Qaddim uchun nola qilganida, fig'oni qanchalar yuksaklikka ko'tarilar ekan? Faryod urib yuzimni ko'rishga intilganida, ko'z yoshlari qancha gullarni sochib tashlar ekan?.. Lablarimni sog'inib ko'zidan suv oqizganida, suvdek o'zidan ketib qolarmikan? Qoshim egikligidan voy tortganida qaddi yoy kabi egilarmikan? Kipriklarim haqida o'y surar ekan, yuzlab tikanlar ichida qolgan ko'ngli ne holga tusharkin? Ko'zlarim haqida o'ylaganida, oq bilan qorani ajrata olmay qolarmikan? Qirg'ovul kabi yurishlarimni eslaganida, mening tuzoqlarimga asir bo'larmikan?

*Oyo, ne ekin g'amimdu holi,
Chirmanmoq ilu tuni chu noli?
Ishqim o'tida yonarmu erkin,
Hajrim g'amidu chidurmu erkin?
...Istarmu ekin yuzumni har kun,
Yo'qlarmu ekin sochimni har tun?
Bus, yo'q angu munchu mehnat-u g'am,
Kim bilgusidur bu qissani ham.
Sog'inguy ul emgak oshnosi,
Mendin bo'lmoq bu ish rizosi.
Faryodki, o'lgudek g'amim bor,
Tong yo'q, gur o'zimgu motumim bor».*

Uy ichida Layli shunday iztirob chekar ekan, bir chekkada uning nola-yu faryodini eshitib turgan onasi qizining dard-u alamlarini anglab, g'amga cho'mdi. Tun-u kun Layli holati haqida o'ylar, uning qayg'ulariga qanday chora qilish mumkinligi haqida fikr yuritardi.

Es-hushidan ayrilgan Qays qorong'u tunda devonasifat uyidan chiqib, dasht tomon qochganida, qabila ahli g'am chekib, otlig'-u yayov holda uni izlashib, topisholmay qaytishdi. Ota-onasining g'ami yanada ziyoda bo'lib, nima qilishi kerakligi haqida fikrlashishdi. Oxiri Tangriga iltijo qilib, uni

o'z panohida asrashni so'rash, muhtoj kishilarga ehsonlar qilishib, ulardan Qays haqiga duolar qilishni iltimos etishga qaror qilib, Tangrining mehribonligiga, o'g'illarini o'zlariga qaytarishiga umid izhor etishdi.

Haj mavsumi boshlangach, ota-onasi, qarindoshlari Ka'baga borishga tayyorlik ko'rib, odamlarni yana izlashga yuborib, Majnunni topib kelishdi-da, unga haj qilishi haqidagi niyatlarini bildirishdi. Bu ish unga ma'qul tushdi, chunki bu safar uning ham orzusi edi. Qaysni tuya ustiga o'rnatilgan kajavaga o'tqazib, Ka'ba tomon yo'l olishdi. Bir necha kun yurib, haramga yetib borishdi. Qarshilarida haram emas, arshi a'zam – osmonning eng yuksak cho'qqisi turardi.

Majnun bunday salobatli binoni ko'rgach, ko'nglida bir shukuh, shavq o'ti paydo bo'ldi-da, ko'z yoshlari yomg'irdek quyila boshladi, oh urdi-yu, chaqindek sakrab turib xuddi yer atrofida falak charx urgandek haram tegrasida aylanib yura boshladi. Yuzi bilan haram eshigini supurgach, halqasiga qo'lini qo'yib faryod urdi: «Ey dono hakim, ey ishq o'tini jon-u tanimga urgan, bugun men, ishq ichida majruh bo'lgan, oyoqlari bog'langan asir huzuringga keldim. Ishq o'tini, uning halokatli g'amini bayon qilar ekanman, menga shodlik bag'ishla yoki ishq g'amidan qutqaz deb aytmayman. Menga bu o'tni har dam ko'proq qil-u, zarracha ham kam etma. Ko'zlarimga ishq to'tiyosini surib, qalbimga ishq kimyosini ur! ...Yo Rab, ko'nglumni g'am bilan to'yg'izib, ishq ichra meni yo'q qilgin. Menga ishqni unut, Layli g'amidan o'zingni chetga tort, deyishadi. Alloh-Alloh, bu qanday so'z bo'ldi?! U odamlarni Tangrining o'zi keclirsin. Yo Rab, bu lazzatli mayni istagim jomiga to'ldirib quy, u maydan shunchalik ko'p tutginki, hushimni mutlaqo unutay.

*Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin ragimda qon qil.
Durdini najotim et, ilohiy!
Yodini hayotim et, ilohiy!
...Durdimga xayolini tubib et,*

*Jonimg' a visolini nasib et.
Jannat sari cheksa sarnavishitim,
Vasli haramini qil behishtim.
Onsiz meni bir dam etma mavjud,
Budumni qil onsiz o'lsa nobud!**

Qays atrofida turgan hojilar bu munojotni eshitib, lol bo'lib goldilar. Yuzlab kishilar g'amgin holda «omin» deb yubordilar. Bechora otasi hushini yo'qotgan, barcha yaqinlari hayron bo'lib turardilar. Bu nola-yu ko'z yoshlarining guvohi bo'lganlar uning ishidan qo'llarini yuvdilar – bu ishqdan hech qanday kuch Qaysni judo qila olmasligini anglab yetdilar. U esa bu dardli nolasini tugatgach, yana hushidan ketib yiqildi. Qarindoshlari-yu do'stlari uni ko'tarib, manzillariga ravona bo'ldilar.

Haj tavofiga borib qaytgan odamlar o'z vatanlariga yo'l olgach, Majnunning otasi o'g'lidan butunlay umidini uzib har qanday davoning foydasizligiga ishonch hosil qilib, ko'z yoshi jahonni tutdi, barcha qarindosh-urug'lari ham qayg'u-alam girdobida qoldilar. Devona Qays ham tezlik bilan tog'-u biyobonlardan o'tib har kuni va har tunda yana o'zi ardoqlaydigan tarafga qarab yo'l oldi. Uning yurishida ham, turishida ham qaror-u ixtiyori yo'q edi. «Layli»dan boshqa so'zni aytishni ham istamas, tilidan ham, fikridan ham shu so'z joy olgandi. Qaysi tomonga nazar tashlasa, Layli chehrasi jilvalanar, yuzi, qaddi, qiyofasi uning xayolidan aslo ketmas, ularni sarv ustidagi gul deb tasavvur qilib, ham sarv oldida bosh qo'yar, ham gul qoshida ko'z yoshlarini to'kardi.

Layli g'ami haqida tafakkur qilar ekan, har biri dur misoli yuzlab bayt-u g'azallar ijod qilar, ularning barcha qofiyalari dildorining sifati, barcha radifi uning otiga bag'ishlanardi. Ularni eshitgan odamlarning zavqlari oshib, tezda yodlab olishardi. Bu baytlarda alangali ma'no, har so'zida shavq harfi yashirilgan, har harfida ishq siri pinhon edi. Hushi borligida duri gavhardek baytlar bitish bilan band bo'lsa, hushsizlik chog'larida og'zidan turli behuda so'zlar chiqar,

odamlarning soʻzlarini anglamas, oʻz soʻzini ham tushunmasdi. Togʻ ichida vahshiy hayvonlardek kezib yurar, bolalardek yigʻlab faryod qilar, ota-onasi-yu doʻstlarini ham eslamas, hatto yeyish-ichishni ham unutgan edi. Atrofini kiyiklar oʻrab olar, bu esa xuddi choʻpondek koʻrinar, goh birining peshonasidan oʻpar, goh boshqasining orqasini silardi. Atrofida boʻrilar posbon itidek, yoʻq-yoʻq, choʻpon itidek kezib yurishardi.

Bir kuni bu dashtga arablar diyorining obroʻli sardorlaridan biri, jang qilish, oʻq otishda tanilgan bahodir Navfalning yoʻli tushib qoldi. U har xil qabilalardan tanlangan doʻst-yorlari bilan sahroda ov qilib yurardi. Bu payt Majnun ovchilar davrasi ichida qolgan boʻlib, atrofi kiyiklar bilan toʻla edi. Navfal odamlarini koʻrgan barcha hayvonlar har tarafdin Majnun atrofiga yugurib kela boshlashdi. Barchasi unga yolvorishar, najot istab unga sigʻingandek boqishardi.

Bu hayratomuz holatni koʻrgan Navfal odamlaridan «Bu ajoyib ishlar koʻnglimga qoʻrqinch solyapti. Sizlar ham koʻryapsizlarmi yoki yoʻqmi, yo faqat mening koʻzimga koʻrinyaptimi?» deb soʻradi. Ovchilardan baʼzisi Majnun haqidagi voqealardan xabardor edi. Ular Navfalga oʻzlari bilgan-eshitganlarini soʻzlab berdilar. Navfal ham ishq koʻrgan, gʻam dashtida yugurgan odamlardan edi. Majnun haqidagi hikoyalarini eshitib zor yigʻladi-yu, ov qilishni ham toʻxtatdi. «Ishq qanday kimyo, qandayin porloq nurki, har bir kishini gʻamnok qiladi-yu, qalbini gʻamdin poklaydi. Qarangki, elga rom boʻlmaydigan vahshiy hayvonlar sahroda usiz orom topisholmayaptilar, ishq uning vujudini shunday poklabdiki, odamiylikni ham unutibdi. Shuning uchun vahshiy hayvonlar undan qoʻrqishmayapti, chunki bunday insonda vahshat ham qolmaydi», dedi u. Keyin hayvonlarga jaf o qilishni toʻxtatdida, odamlariga: «Oʻq-ü yoylarni tashlab, itlaringizni mahkam qilib bogʻlanglar», deb buyurdi-da, hayvonlar toʻplanayotgan tomonga yoʻl oldi.

Majnun uning chehrasini koʻrib, kelishidan xursand boʻldi. Yovvoyi va xonaki hayvonlar Navfaldan choʻchib qochishgan

bo'lsa ham, Majnun uni kutib turdi. Yetib kelgan Navfal unga salom qildi, Majnun ham unga ehtirom ko'rsatdi. So'ng: «Ey qutlug' chehrali zot, yuzingda poklik quyoshi namoyon, ruxsoringda safo nuri porlayapti. Yuzlab maqsadingga erishganing ayon. Ammo sening bir ishing menga g'alati ko'rindi. Bilimsiz odamlardek o'q otib, hayvonlar go'shti bilan o'zingni to'ydirmoqchisan. Bu xil ovqatga muhtojliging yo'g'-u, nega ta'bing ularga ozor yetkazishni istayapti? Nafsingni xursand qilish uchun odamlarni to'plab, ko'ngling qon to'kishni tilayapti. Shunday zulm qilib topganing ovqat bo'ladimi, senga bu ish munosibmi? Agar tikan oyog'ingga nish ursa, ko'ngling oyog'ing uchun alam chekadi. O'q otib jonivorlarni o'ldirish senga martaba beradimi? Bularga jonni, hayotni Xudo bergan-ku! Bu bechoralarning jonidan kech, gunohsiz guruhning qonidan kechgin!»

Navfal bu oqilona so'zlarni eshitgach, yer o'pib. uning oldiga bosh qo'ydi-da: «Ey farishtasifat yigit, sening fazilatlarining oddiy odamlarnikiga o'xshamayapti. So'zingdan ko'zlagan maqsadingni tushundim, barcha aytganlaringni qabul qildim. Qilich-u o'qni o'z jonimga ravo ko'rsam ko'raman-u, lekin bu hayvonlarga zulm qilmayman. Sen o'z so'zlaringni aytding, endi mening ham savollarim bor». Majnun: «Ey muborak chehrali zot, gapiraver!» deya javob qildi. Navfal dedi: «Bu bechoralarga azob berma», deb to'g'ri yo'lni ko'rsatding. Xohishingni inobatga olib, ularga dushmanlik qilishdan voz kechdim. Sen eldan ayrilib, ular bilan do'stlik qilyapsan. Odamlar bilan ulfatchiliging yo'q, axir bu xil yashash ham odatimizga zid emasmi? Inson – bilim chirog'i, undan cho'chib, hayvonlar orasidan orom topish menga sababsiz bo'lib ko'rinyapti, bu ishing boisini tushuna olmayapman. Eshitishimcha, bir gul yuzli go'zal sening yuragingga tashvish solibdi. Bu gaplar to'g'ri bo'lsa, ulardan voz kechib, bir necha kun men bila birga kezigil. Bu yerda zor-u muftalo bo'lib, g'am tuzog'ida iztirob chekyapsan. Men imkoni boricha sevganing bilan nikohingni uyushtirishga harakat qilay. Agar ishimiz pul-u mollar bilan hal bo'lmasa, urush qilib ham

murodingga yetkaza olmasam, boshqa choralarni ham ko'raman. Bu bilan ham yoring visoliga yetkaza olmasam, boshqa tadbirga qo'l uramiz: seni o'zimga farzand qilaman. Lekin vahshiy va uy hayvonlari bilan yashashdan voz kechgil, chunki odam bilan hayvon yaqin bo'lolmaydi, odamning hamjinsi ham odam bo'lishi kerak. Agar muroding yor visoliga yetishish bo'lsa, bu ishda g'ayratli bo'lishing kerak».

Majnun vasl so'zini eshitishi bilan xursandligi avvalgidan ham oshib, shodlik uni behol qilib qo'ydi, bu esa nutqini lol ayladi. Ancha harakat qilib so'z ochdi-da, ko'zida suv, og'zida tabassum bilan dedi: «Menga aytgan gaplaringning har biriga javobim bor edi. Lekin visol haqida so'z ochganingdan so'ng ularning barchasidan voz kechdim. Agar bergan va'dalaringni bajo qilsang yoki ularni bajarishning iloji bo'lmay qolsa ham, yuzim oting tuyog'i, boshim esa uning oyog'i ostida bo'lsin».

Ikkala tomon o'rtasida mehribonlik paydo bo'lgach, bir-birlari bilan qizg'in ko'rishdilar. Majnunni vasl va'dasi bilan suyuntirgan Navfal uni uyiga olib ketdi.

Ikkala do'st Navfal uyiga yetib kelishgach, uy sohibi bir nechta so'zga chechan, har qanday mushkilni hal eta oladigan donishmand olim kishilarni chaqirtirib, ularga Qays va Layli o'rtasidagi munosabatlar haqida batafsil so'zlab berdi-da, Layli otasi nomiga xat yozdirib, qizning qabilasiga jo'natdi. Unda shunday so'zlar bitilgan edi:

«Ey baxt-u tole'i porloq hukmdor! Arablar orasida tengi yo'q Qays haqidagi hikoyatlardan xabardordursan. Qizing Laylini sevib qolgan bu yigitning ishq pok bo'lib, unga nihoyatda orzumanddir. Odobi-yu hayosi ahvolini izhor qilishga yo'l bermaydi. Muhabbat dardida qabilasi-yu yaqinlarini unutib, ishq o'tida kuyib dashtda yurgan emish. Hushi parishon bo'lgan bu oshiqni «Majnun» deb atashibdi, u sening qabilangdagi maktabda o'qib, olamda bor bo'lgan barcha ilmlarni o'rganibdi. Sen ham bu ishlardan xabardor ekansan, uni maqtab gapirib yurar ekansan. Qays bu ishqqa muhtalo bo'lganida, uning otasi qanday fikrlarga borgan ekan? U senga farzand bo'lmasa ham, farzanding darajasida edi.